

הפתרון הסופי של שאלת היהודים - התגבשות ויישום: מצב המחקר דן מכמן

א. לתולדות המחקר על הפתרון הסופי

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה, "הפתרון הסופי של שאלת היהודים", משמעותו, יוזמו, ההחלטות לגבי ודרך ביצועו נראו מובנים ופשוטים: הפתרון הסופי – הרצח השיטתי של היהודים; רעיון הרצח השיטתי היה מרכיב שהתגבש עוד בשלב מוקדם במחשבתו של אדולף היטלר; הצמרת הנאצית קיבלה רעיון זה באופן מובן מאליו כמסקנה המובנית בתוך הלוגיקה הפנימית של האנטישמיות המודרנית (הגזענית) שהייתה אמונה עליה; היטלר חתר ליישם את הרעיון מרגע עלייתו לשלטון והכין את הקרקע לכך במדיניותו האנטי יהודית בשנות ה-30; על פרטיה של מדיניותו בשנות ה-30 ניתן לדלג מבחינה רעיונית, וניתן להסתפק בציון "תחנות" מרכזיות, הלוא הן החרם האנטי יהודי ב-1 באפריל 1933, חוקי נירנברג מיום 15 בספטמבר 1935 ופוגרום "ליל הבדולח" בלילה שבין 9 ל-10 בנובמבר 1938; הכשרת הכלים והאמצעים – הארגוניים והלוגיסטיים – התבצעה מאז ראשית 1939, והדבר נעשה בהנחייתו ללא עוררין של היטלר; צעדים ראשונים – גטואיזציה והקמת יודנראטים, עבודת כפייה והרעה – ננקטו מרגע הפלישה לפולין; היישום בשטח החל עם הפלישה לברית המועצות, ביוני 1941.

ראייה זאת, אשר ברבות הזמן נתכנתה "אינטנציונליסטית" ("התכוונותית", כלומר: במחשבה תחילה) התבססה לגבי השנים 1939 - 1941 על ההתפתחות הבאה. ב-30 בינואר 1939, ביום השנה השישי לעלייתו לשלטון, הצהיר היטלר ברייכסטג כי היום ארצה שוב להתנבא: אם יעלה בידי יהדות הממון הבינלאומית באירופה ומחוצה לה לדרדר את העמים, פעם נוספת, למלחמה עולמית – אזי לא תהיה התוצאה בולשביזציה של העולם ועמה ניצחון היהדות, אלא השמדת הגזע היהודי באירופה...

הצהרה זאת הובנה על ידי האינטנציונליסטים כהצהרה הרשמית הגלויה של "יציאה לדרך" אל ההשמדה. ראשיתה של מלחמת העולם השנייה נתפסה בפרספקטיבה זאת כצעד מכריע לקראת מימוש הרעיון. הפעולות שננקטו כלפי היהודים מאז הפלישה לפולין בספטמבר 1939 נראו בגדר שלבי הכנה ברורים לביצוע. ריינהרד היידריך, מפקד משטרת הביטחון והאס-דה (שירות הביטחון של האס-אס) אמר דברים ברוח זאת לראשי האינצ'גרופן ב-21 בספטמבר 1939, והדברים מופיעים ב"איגרת הבזק" ששלח כסיכום לישיבה: בהתייחס לשיחה שהתקיימה היום בברלין, אני מעיר את תשומת לבכם לכך פעם נוספת, שאת האמצעים הכוללים המתוכננים (כלומר המטרה הסופית), יש לשמור כסוד כמוס. יש להבדיל בין: 1. המטרה הסופית (שמחייבת זמן רב יותר), לבין: 2. שלבים בביצוע המטרה הסופית (שיש להוציאם לפועל בפרקי זמן קצרים). [...]

תנאי ראשון [להשגת] המטרה הסופית הוא קודם כול ריכוזם של היהודים מהעיירות והכפרים בערים הגדולות יותר. [...]

בכל קהילה יהודית יש להקים מועצת זקנים יהודית... היא תישא במלוא האחריות... לביצוע מדויק, ולפי לוח הזמנים, של כל ההוראות שניתנו ויינתנו.

עם הפלישה לברית המועצות החל יישום התוכנית הלכה למעשה – לאחר החלטה אחת מקדימה של היטלר, שראה במלחמה נגד "הבולשביזם היהודי" כעין מלחמת גוג ומגוג. כללו של דבר, המדיניות האנטי יהודית הייתה בגדר "מזימה" מתוכננת מראש. תפיסה היסטוריוגרפית זאת נוצרה כתוצאה מכמה גורמי רקע: (א) התמונה המונוליתית שהייתה קיימת של הרייך השלישי כמדינה בעלת מנהיג בלתי מעורער בעל מטרות הברורות לו מראש. תפיסה זו הושפעה מאוד מהדרך שבה הוצג הרייך השלישי על ידי מכונת התעמולה הנאצית עצמה בשנים 1933-1945; (ב) הזווית המשפטית הבתר-מלחמתית, שלה שני

פנים: האחד, הצורך של התביעה במשפטים שנערכו לפושעי המלחמה הנאצים (בעיקר במשפטי נירנברג בשנים 1945-1946) להוכיח כוונה ויוזמה מצד העומדים לדין. על החומר התיעודי העצום שנאסף במשפטים האלה הסתמך הדור הראשון של חוקרי השואה. הפן השני, האסטרטגיה שנקט חלק מהפושעים הנאצים שהסתמכה על הסתתרות מאחורי מילוי פקודות שבאו מלמעלה. הם הדגישו את קיומו של "צו הפיהרר" לרצח יהודים כולל לפני הפלישה לברית המועצות; (ג) התיאוריה ששלטה בכיפה בשנות ה-40, ה-50 וה-60 בדבר הטוטליטריות ומאפייניה, על רקע הצל שהטילה ברית המועצות של סטלין. (ד) ההנחה – תמימה משהו, שנבעה מההיקף האדיר והממוכן של הרציחות – שתהליך התכנון וקבלת ההחלטות התנהל באופן רציונלי מסודר באופן הבא: רעיון-החלטה על ביצוע-תכנון-הורדת פקודות לביצוע-יישום מסודר בשטח. תפיסה זאת לא נעלמה, והיו לה בהמשך מייצגים ממיצגים שונים, עד לדניאל יונה גולדהגן בספרו תליינים מרצון בשירות היטלר (ידיעות אחרונות, 1998). בשל היותה של תפיסה זאת בלעדית בשדה המחקר, היא הטביעה חותם חזק על ספרי הלימוד ועל התודעה של קהלים רחבים, ושרידים משמעותיים שלה עדיין שולטים היום בדימויים הפופולריים.

ערעורים על גישה זאת החלו להישמע כבר בשנות ה-50. במיוחד יש לציין בהקשר זה את ספרו של ראול הילברג The Destruction of the European Jews (1961), אשר דחה את הכוונה המודעת מראש לרצח ואת ההדרכה המובילה המתמדת של היטלר. הוא ראה בשואה תוצר של מנגנון מלוכד, המתגלגל במדרון העשייה באופן מסודר ומובנה לפי היגיון ביורוקרטי. מאז סוף שנות ה-60 התגבר הזרם המחקרי שערער על פשטות הגישה ההתכוננותית-ליניארית ששלטה אז בכיפה. המערערים זכו מאז ראשית שנות ה-80 לכינוי פונקציונליסטים (או סטרוקטורליסטים). על סמך מחקרים רבים על רשויות שלטון שונות בתקופת המשטר הנאצי הגיעו הפונקציונליסטים למסקנה, כי הרייך השלישי היה הרבה פחות מונוליטי ממה שחשבו תחילה, היטלר כיוון פחות את מהלך הדברים ממה ששיערו, ומהלכים רבים – שאת תוצאותיהם ניסו לראות קודם כהכתבה מלמעלה – היו בעצם תוצר של יוזמות מלמטה, שלעתים נדחפו והובאו כלפי מעלה ואומצו לאחר מכן, ופעמים רבות אף בוצעו ללא אישור ברור. החוקרים הללו טענו, כי גרמניה הנאצית הייתה מדינה בעלת משטר של "אנרכיה טוטליטרית" (בלשונו: "בלגן מאורגן"). בתחום המדיניות האנטי יהודית תורגמה תפיסה זאת להנחה בדבר קיומה של "דרך עקלקלה לאושוויץ" (The Twisted Road to Auschwitz), כשם ספרו של החוקר האמריקאי קרל שלוינס על המדיניות האנטי יהודית בשנות ה-30 שיצא ב-1970. ההתפתחות של המדיניות האנטי יהודית, שלעתים קרובות נתגלו בתוכה סתירות, חוסר עקביות ואף חוסר היגיון, עוצבה, כך התברר, תוך מאבקים פנימיים אדירים במנגנון הממשלתי הגרמני וכתוצאה מהחלטות שנבעו לא פעם מצרכים מקומיים ורגעיים, ויותר מאוחר מהשפעת ההידרדרות במצב המלחמה. הקיצונים בין החוקרים באסכולה זו, כגון הנס מומזן הגרמני, אף קבעו כי משקלו של היטלר בהסלמה הכללית היה מזערי. מומזן רואה עד היום בהיטלר "דיקטטור חלש".

הפונקציונליזם תרם תובנות רבות להכרת תפקודו של הרייך השלישי, משום שהפנה את תשומת הלב למעגלי תיעוד והיבטי תפקוד שנזנחו עד אז. אלא שהיו לפונקציונליזם גם חולשות ניכרות והללו עוררו תגובה. הסטיכיות נעדרת הכיוון כביכול במדיניות וההיבט של התייחסות לביורוקרטיה כמנגנון מכני ללא פרצוף אנושי נתפסו בידי חוקרים צעירים יותר כבלתי מסבירים את ההתמקדות ביהודים דווקא וכבלתי סבירים לאור התייעוד הרב שיש על האנטישמיות לגוניה שנפוצה בכל פינה של המשטר והחברה הנאציים. קשה גם להסביר את היעילות הניכרת, המהירות וההיקף של מבצע רצח היהודים תוך התעלמות מיד מכוונת, במיוחד לאור מעמדו של היטלר בעיני הציבור הגרמני.

על רקע זה חלו במחקר מאז ראשית שנות ה-90 התפתחויות נוספות. החלה להתפתח מגמה חדשה שהדגישה את התגבשות הפתרון הסופי לא כקו ליניארי של אנטישמיות או גזענות ולא כתוצאה של מאבקים ביורוקרטיים, אלא מתוך היגיון פנימי כלשהו: הרעיון הכללי של המודרניות השכלתנית החותרת לחברה בריאה, כדברי הסוציולוג היהודי-פולני זיגמונט באומן; רוח המדע המודרני המביא לתוצאות בלתי מבוקרות, כדברי הסוציולוג הגרמני דטלף פויקרט; מגמה רציונלית של הנאציזם לארגן מחדש את אירופה ולתכננה כפי שקבעו

החוקרים הגרמנים ג'ץ עלי וסוזאנה היים; סיבות תועלתניות (אוטיליטריות) נסיבתיות הגיוניות (גם אם פושעות) של הצורך להיפטר מאוכלוסיות שונות, ובראשן היהודים, כמענה על בעיות תזונה, שיכון ומגפות שהתעוררו במהלך המלחמה במזרח ב-1941, כתפיסתו של החוקר הגרמני כריסטיאן גרלאך. מגמה מחקרית זאת נישאה בעיקר על ידי דור צעיר של חוקרים גרמנים. היא עוררה התפעלות וביקורת גם יחד. אין ספק, כי המחקר החדש הציג הקשרים בלתי מוכרים לרצח היהודים, ונתברר חלקן של קבוצות גדולות של פקידים לענייני לוגיסטיקה, מתכננים חקלאיים והתיישבותיים, אדריכלים, אנשי צבא ועוד שאפשרו את המימוש רב ההיקף והיעיל של הרציחות. אבל בו בזמן ניתקה גישה זאת במידה רבה את גורל היהודים מהיסטוריה קודמת של אנטישמיות בכלל ושל המדיניות האנטי יהודית בשנות ה-30 בגרמניה בפרט, והציגה את רצח היהודים כחלק בלתי נפרד מתופעות רחבות יותר, בלתי אידיאולוגיות, שהתפתחו במרחב המזרח אירופי. בולטת התופעה, כי במחקרים אלה אין כמעט התייחסות לרצח המאורגן של היהודים באזורי אירופה האחרים. לאחרונה אף צמחה מתוכה הטענה של החוקר הגרמני-פולני בוגדאן מוזיאל, כי הטרור הסובייטי באזורי מזרח פולין בשנים 1939 - 1941 הוא שהוביל תגובה הגיונית של רציחות היהודים עם הפלישה לברית המועצות ב-1941, משום שהיהודים מילאו תפקיד מרכזי בשלטון הקומוניסטי. אין להתפלא שטיעון זה הביא לתגובות ולביקורת מצד שורה של היסטוריונים בגרמניה ומחוצה לה.

לצד גישות אלה ובוויכוח אתן התפתחה גם מגמה שביקשה ליצור סינתזה בין הפונקציונליזם לאינטנציונליזם. היא ביקשה להתמודד עם הגישה התועלתנית ולשלב במחקר חלק מממצאיה בלי לקבל את גישתה העקרונית. מגמה זו היא, כך נראה לפי שעה, הזרם המרכזי במחקר היום. ההיסטוריונים ההולכים בדרך הזו מקבלים באופן חד משמעי את מעורבותו העמוקה והמפעילה של היטלר בהסלמה של התהליך ואת עצם הכרעתו (או, כפי שנראה בהמשך, הכרעותיו) להשמיד באופן פיזי את יהודי אירופה – מתוך שהם מקנים מקום חשוב לרקע האידיאולוגי בכלל וזה האנטישמי בפרט של ההחלטה. ברם, לצד זה מדגישה מגמה זו, כי רעיון החיסול ההמוני של היהודים מצוי היה רק בפוטנציה ולא היה יעד מבורר היטב וגמור מראשית דרכו של היטלר או מעצם הווייתו של המשנה הנאצית. הניסוח של היטלר בחיבורו הפוליטי הראשון מספטמבר 1919, כי במסגרת "אנטישמיות תבונית" (Der Antisemitismus der Vernunft יש לשאוף ל"הרחקה מוחלטת של היהודים" (Entfernung der Juden überhaupt הוא בחזקת מחשבה מעורפלת בלבד ולא הצהרת כוונות ברורה המלמדת על הרצח שיתבצע יותר מ-20 שנה מאוחר יותר, כפי שביקשו האינטנציונליסטים לראותו. ההכנות למלחמה והתנאים שהשתררו במהלכה בראשית שנות ה-40, יחד עם התוכניות הגרנדיוזיות שהתרוצצו אז בדבר העיצוב מחדש של פני אירופה, ובמיוחד הנסיבות שנוצרו במהלך השבועות הראשונים של המלחמה נגד ברית המועצות, הם שיצרו את האקלים לקונקרטיזציה של רעיון ההשמדה המקיפה והשיטתית של יהודי אירופה.

בשנים האחרונות הולך ומתגבר זרם הפרסומים המבוססים על תיעוד חדש שנחשף רק בעשור האחרון ומחייב הערכה מחודשת של הנחות ישנות. אמנם עדיין אי אפשר להציג תיאור מסכם וחד משמעי של ממצאי המחקר, משום שהוא נמצא בעיצומו. עם זאת אנסה לשרטט להלן את עיקרי תמונת תהליך הקונקרטיזציה של רעיון ההשמדה כפי שהיא עולה מן המחקר העכשווי, בעקבות הגישה של אותו זרם מרכזי. הכרת תמונה זאת תפנה אותנו לצורך להעריך מחדש סוגיות אחרות מתחום חקר השואה – עניין שנדון בו בסוף דברינו.

ב. הבשלה ותמורה מול תפנית של רגע: 1941 כתקופת מעבר בין מחשבה היולית לעשייה

1. דרך הניהול וקבלת ההחלטות בידי היטלר

מאפיין מובהק של דרך הנהגתו של היטלר את הרייך השלישי היה מתן הנחיות כלליות בעל פה, ואף פחות מזה: הצגת כיווני חשיבה ויעדים רצויים באופן כללי בפני בני שיח, במיוחד בפני אנשי הביצוע הבכירים שסביבו, בלי להיכנס לפירוט מדויק של דרך ביצוע הדברים. הללו

תרגמו את כוונותיו לשפת המעשה לפי הבנתם, כפענוח של מה שהם ראו כרצון הפיהרר ומתוך רצון למלא את רצונותיו בתוכן. החוקר הבריטי איין קרשו, שפרסם לאחרונה ביוגרפיה מקיפה של היטלר, כינה זאת "לפעול כלפי הפיהרר" (working towards the Führer), כלומר, לפעול ברוחו, בניסיון לפרש את כוונותיו, ולהציע לו הצעות שיאפשרו לו לבצע את מטרותיו. מספר האנשים שהיו נכונים ללכת בדרך זאת היה מדהים. הנה כך, זה אחד המפתחות להבנת דרך תפקודה של "מדינתו של היטלר". בהקשר זה ראוי לשים לב במיוחד לכך, שלמרות מרכזיות הנושא היהודי במשטר, מעולם לא הוקמה ועדת שרים או נציבות מיוחדת לטיפול אחיד, מתואם ומתוכנן בבעיה היהודית. היטלר עצמו עקב אחר המדיניות מקרוב, אך לא הדריך אותה באופן מינהלי שוטף.

מאז תחילת המלחמה בספטמבר 1939 נעשה היטלר ממוקד ונחוש עוד יותר במטרותיו. בתקופה זו קיבל כמה הכרעות מכרעות - למשל מינויו של היינריך הימלר לרייכסקומיסאר לחיזוק הלאומיות הגרמנית באוקטובר 1939 - בלי להעלותן על הכתב. גם את הכרעותיו של היטלר בהמשך, בנוגע לחיסול השיטתי של היהודים, יש להבין במסגרת השיטה הזו. לפיכך, הניסיון הנואש שנעשה במשך עשרות שנים על ידי חוקרים למצוא את המסמך האחד המתעד את רגע החלטתו של היטלר בדבר הפתרון הסופי היה ניסיון שווא. מסמך כזה לא נכתב, כנראה, מעולם. היטלר גיבש את דעתו, שהייתה מבוססת על הרעיונות העמומים אך המושרשים שביטא כבר ב-1919, על ראיית הבולשביזם כאחד מביטוייה השטניים של היהדות המאיימת, כפי שביטא במיין קאמפף, לאורך תקופת מה ולאור ההתפתחויות המלחמתיות. במהלך השנים הללו שלח "אותות", כפי שהגדיר ההיסטוריון כריסטופר בראונינג, גלויים יותר וגלויים פחות, שסימנו את מגמת רצונותיו. דבריו של היידריך בעת ישיבת העבודה לתיאום פעולות ההשמדה שנערכה בוואנזה ב-20 בינואר 1942, מצביעים על כך מפורשות: הביצוע המעשי של הפתרון הסופי, שבמהלכה "תיסרק אירופה ממערב למזרח", נעשה לאחר הסכמה מוקדמת של הפיהרר.

2. הפלישה לפולין ומשמעותה

אין ספק, שהפלישה לפולין הייתה מפנה משמעותי בהסלמת המדיניות האנטי יהודית. אולם יש להבהיר באיזה רובד של הסלמה מדובר. לא היו אלה צעדי תכנון כלשהם שניתן לראותם כמבוא מתוכנן לפתרון הסופי, כפי חשבו בשלבים המוקדמים של חקר השואה, אלא תפנית מנטלית, של השתחררות מעכבות מוסריות וחוקיות בתחום ההתנהגות כלפי אויבי הרייך. נכללו בהם הנחותים מבחינת הגזע - גרמנים "פגומים", כגון מפגרים ובעלי מום, העמים הסלבים, ובראשם הפולנים - ובראש ובראשונה היהודים. דומה כי ההתפשטות מחוץ לגבולות גרמניה התרבותית לעבר מה שנתפס כ"המזרח הנחות", היא שסללה את הדרך אל השלב הראשון של התרת הרסן המוסרי, של הברבריזציה ההתנהגותית. זאת ועוד: מעתה נמסר לידי בעלי היוזמה שדה ניסויים רחב היקף לבדיקת רעיונות ותוכניות אשר עד כה רק ניתן היה לחלום עליהם.

3. ההקשר של תכנון מבצע ברברוסה

התמורה המשמעותית יותר החלה עם התגבשות התוכניות הספציפיות לצאת למלחמה נגד ברית המועצות, בקיץ 1940, כאשר היטלר שיגר את ההוראות הראשונות להתחיל לעסוק בתכנון המלחמה. בעקבות זאת החלה תוכנית מדגסקר לשילוח היהודים וריכוזם באי מדגסקר תחת פיקוח לשנות את מהותה. לא עוד העתקה מסיבית וריכוז היהודים באותו אי מרוחק, אלא בשטח העתיד להיכבש ב"מזרח" - מזרח אירופה ואסיה. בחודשים ההם עלו על סדר היום תוכניות העתקת אוכלוסין גרנדיוזיות, שמטרתן הייתה לפנות חלק ניכר משטחי פולין להתיישבות גרמנים באמצעות דחיסת מירב הפולנים לגנרלגוברנמן. בהקשר זה עלו גם תוכניות גרנדיוזיות לא פחות להעתקת היהודים למקום שמשמעותו שיעורי תמותה גבוהים. תזכיר מיום 21 בינואר 1941 של תיאודור דאנקר, נציגו של אדולף אייכמן בפריז, מגלה טפח ניכר ממה שהגו ותכננו באותה עת:

1. בהתאם לרצון הפיהרר יבוצע אחרי המלחמה פתרון מוחלט של שאלת היהודים בתוך החלק של אירופה שנשלט על ידי גרמניה או נמצא תחת פיקוחה.

ראש משטרת הביטחון והאס-דה (ריינהארד היידריך) כבר קיבל מטלה מהפיהרר באמצעות הרייכספירר-אס-אס (הימלר) וכן דרך הרייכסמרשל (גרינג) להגיש פרויקט לפתרון סופי על בסיס הניסיון המקיף הקיים במשרדים של מפקד משטרת הביטחון והאס-דה וההכנות הקשורות לכך שבוצעו כבר לאורך תקופה כבר הוכן הפרויקט בקוויו המאפיינים העיקריים. הוא מונח עתה לפני הפיהרר והרייכסמרשל.

ברור כי הביצוע ידרוש עבודת ענקים, והצלחתו תובטח רק על ידי הכנה מדוקדקת. היא תכסה בהכרח הן את העבודות הצפויות בנוגע לגירוש כולל של היהודים והן את התכנון הפרטי פרטים של מבצע יישוב בשטח שעוד ייקבע.

טיוטת התוכנית שהוכנה על ידי היידריך לפתרון השאלה היהודית אכן הוגשה לגרינג ב-26 במרס 1941. גרינג אישר אותה עקרונית, אך הכניס בה שינוי מסוים שנגע ל"תחום הסמכות של רוזנברג", עובדה המצביעה בבירור על שטח אחריותו העתידי של אלפרד רוזנברג בשטחי ברית המועצות שייכבשו. גרינג הורה על הגשתה של התוכנית מחדש. זה אכן יקרה, כפי שנראה להלן, ב-31 ביולי 1941.

המחשבות על גירוש כפוי של המוני יהודים מפולין וממקומות אחרים ברחבי אירופה לשטחי המזרח העומדים להיכבש בתנאים שיביאו לתמותה המונית פינו תוך חודשים ספורים את מקומם לצעדים ולרעיונות בדבר פעילות אקטיבית יותר של רצח. ככל שהתקרב מועד הפלישה לברית המועצות התחדדו התוכניות ברמות הביצוע השונות לגבי מה שיתרחש בשטח העומד להיכבש והתחזקו בקרב הצמרת הנאצית התודעה, הנחרצות והלהט האידיאולוגיים בנוגע לעימות העומד להתרחש עם "הבולשביזם היהודי". הדבר הקרין מהצמרת למעגלים נרחבים במנגנונים הבירוקרטיים ובצבא. המלחמה נגד ברית המועצות הייתה המימוש של אותה מלחמה שצפה היטלר בנאומו ב-30 בינואר 1939. הוא עצמו התייחס מחדש לנאום ההוא בנאומו ב-30 בינואר 1941. בהנחיות הביצוע למבצע ברברוסה שנתן היטלר ב-3 במרס 1941 הוא קבע ללא כחל וסרק, כי "המבצע הצפוי הוא יותר מסכסוך מזוין בלבד; הוא יוביל גם לעימות של שתי אידיאולוגיות שונות... יש להשמיד את האינטליגנציה היהודית-בולשביקית, זו שדיכאה את העם עד כה". בסוף אותו החודש, כשדיבר אל קציני צבא בכירים, הבהיר מחדש שבמקרה הנוכחי "מדובר במאבק השמדה". מסר זה הורד מייד לרמת התכנון המעשי. ב-13 במרס ניתנו הנחיות סודיות למפקדי הוורמאכט להכנת שטח ההתקדמות בברית המועצות ולהקמת מנגנון הכיבוש, ובהן נאמר כי "למען הכנת המינהל הפוליטי בשטח המבצעים של הצבא מקבל הרייכספירר-אס-אס תפקידים מיוחדים מטעם הפיהרר, אשר נובעים מהמאבק המכריע המתנהל בין שתי שיטות פוליטיות מנוגדות". גנרל-פלדמרשל וילהלם קייטל, הרמטכ"ל הגרמני, היה פעיל במיוחד במאמציו לשוות למטרה האידיאולוגית צורה מעשית. זרועות תכנון שונות של הצבא עסקו בניסוח הנחיות לשפיטה בשטח הקרבות העתידי, למינהל ולחלוקת סמכויות. בעניין סמכויות השפיטה נקבע, למשל, כי מעשים פליליים של חיילים נגד האוכלוסייה האזרחית במזרח לא יגרמו אוטומטית להעמדתם לדין בפני בתי דין צבאיים, וכן כי מעשים פליליים שיבוצעו על ידי אזרחי אויב לא יגרמו לשפיטתם בפני בתי דין שדה אלא לחיסולם. הביטוי הסופי לדברים אלה מצוי ב"פקודת הקומיסרים" הידועה מיום 6 ביוני 1941. נאמר בה

כי

במאבק נגד הבולשביזם אין לצפות להתנהגות מצד האויב לפי עקרונות האנושיות או משפט העמים. במיוחד יש לצפות ליחס מלא שנאה, אכזרי ובלתי אנושי כלפי שבוינו מצד הקומיסרים הפוליטים למיניהם, שהם הנושאים האמיתיים של ההתנגדות. הצבא חייב להיות מודע:

1. במאבק זה טעות היא לחוס על יסודות אלה ולנהוג כלפיהם בהתאפקות הנובעת ממשפט העמים. הם מהווים סיכון לביטחוננו ולהרגעה המהירה של השטחים הכבושים.
2. הפותחים בשיטות לחימה ברבריות ואסייטיות הם הקומיסרים הפוליטים. כנגד אלה מוכרחים לכן לצאת מייד ובלתי עיכוב בכל החריפות. לפיכך, כאשר תופסים אותם בזמן קרב או התנגדות יש לחסלם מייד וביסודיות. נוסף על כך מחייבות ההחלטות הבאות:

שטח המבצעים

1) בקומיסרים פוליטיים הפועלים כנגד החילות שלנו יש לטפל בהתאם ל"צו בדבר השיפוט באזור ברברוסה". דבר זה חל לגבי קומיסרים מכל סוג ועמדה, ואפילו הם רק חשודים. כמתנגדים, כמחבלים או כמסיתים.

בינתיים נקבעו גם סמכויות מיוחדות לאס.אס בשטחי ברית המועצות ואורגנו עוצבות המבצע (איינזצגרופן) המיוחדות, כמו במבצעי הכיבוש הקודמים באוסטריה, הפרוטקטורט של בוהמיה-מורביה, פולין ומערב-אירופה. בתום חודש וחצי של דיונים בין הגנרל הורסט ואגנר מטעם הצבא לבין היידריך פרסם מטכ"ל צבא היבשה הגרמני (OKH) ב-28 באפריל צו להסדרת פעולת משטרת הביטחון והאס-דה במסגרות צבאיות. בצו זה דובר על "ביצוע מטלות משטרתיות-ביטחוניות מיוחדות מחוץ לגייסות" המחייבות "הפעלת יחידות מיוחדות של משטרת הביטחון (אס-דה) בשטח הקרבות". אף שמבחינה לוגיסטית היו יחידות אלה צריכות לקבל את מלוא הסיוע מיחידות הצבא, פעולותיהן היו צריכות להתבצע על אחריותן. בדברים הללו גם נרמז, כנראה, כי תחום החלות של משימותיהן היה רחב עוד יותר ממה שנאמר לצבא. בראונינג הגדיר כל זאת כמתן "רשיון לירות" (shooting license).

הוקמו ארבע עוצבות של איינזצגרופן (להלן: א"ג). הן סומנו באותיות A, B, C ו-D וצורפו לארמיות בקטעים השונים של החזית המזרחית: A, בפיקודו של ד"ר ואלטר שטאלקר לארמיה "צפון"; B, בפיקודו של ארתור נבה, לארמיה "מרכז"; C, בפיקודו של ד"ר ד"ר (קרל) אוטו ראש לארמיה "דרום"; ו-D, בפיקודו של אוטו אולנדורף לארמיה ה-11 שלחמה תחת הפיקוד של שתי ארמיות רומניות. בכל אחת מהן היו 600-1,000 איש (ובכולן יחד – 3,000), והם גויסו מיחידות שונות של המשד הראשי לבטחון הרייך (RSHA) שהוקם ב-27 בספטמבר 1939 ונכללו בו כל זרועות המשטרה והאס-דה. הגסטאפו והאס-דה סיפקו את רוב אנשי שכבת הפיקוד, ואליהם נוספו אנשים מהוואפן אס.אס, היחידות הצבאיות של האס-אס. בכל אחת מהן היו ארבע עד חמש יחידות מבצע (Einsatzkommandos) או יחידות מיוחדות (Sonderkommandos). בתחילת יולי, לאחר הפלישה לברית המועצות, נוסף עוד איינזאצגרופה אד-הוק (E), שהורכב בעיקר מאנשי גסטאפו שהיו מוצבים בפולין והוצב באזורי פולין המזרחיים שנכבשו ב-1939 על-ידי ברית המועצות. אנשי האינזצגרופן עברו הכשרה מיוחדת במחצית השנייה של חודש מאי בבית הספר של משטרת הגבול בפרץ' (Pretzsch), צפונית-מזרחית ללייפציג, ושם דיבר לפנייהם היידריך בהזדמנויות אחדות תוך שהוא מבהיר היטב, הבהר ושנה, את ההנחיות הנ"ל והמגמה הכללית של פעולתם.

עוד הכנה מינהלית שנקט הימלר ביחס למערכת הביטחון בתחום השליטה העתידי במזרח הייתה מינוי שלושה מפקדי אס-אס ומשטרה בכירים (Höhere SS- und Polizeiführer) לאזורי הצפון, המרכז והדרום. בכך נקבעה, מעבר למערכת הניידת של האס-אס והמשטרה (האיינזצגרופן), גם מערכת נייחת, אשר לה כפופים היו כל זרועות מנגנון האס-אס והמשטרה – לרבות האינזצגרופן - כפי שנהוג היה בגרמניה וברוב ארצות הכיבוש האחרות.

מה הייתה המשמעות המעשית של האמירות האפוקליפטיות לגבי זרועות האס.אס, המשטרה והצבא וההתארגנות המערכתית הנרחבת? הימלר ביטא זאת במפגש סופשבוע עם עוזריו הבכירים מהאס.אס בארמונו שבסכסוניה, שבוע לפני הפלישה, ב-12-15 ביוני 1941: "מדובר בשאלה קיומית, ועל כן יהיה זה מאבק גזעי בעל חומרה חסרת רחמים, שבמהלכו ייספו בין 20 ל-30 מיליון סלבים ויהודים בשל פעילויות צבאיות ומשבריים באספקת מזון". טיהור אתני צפוי זה של מרחב המחיה הגרמני במזרח הביא מייד לאחר הפלישה גם להפעלתו של מערך תכנון כולל לאזור זה – "התוכנית הכללית: מזרח" (Generalplan Ost). ב-24 ביוני, יומיים לאחר הפלישה, מונה הדמוגרף פרופסור קונראד מאייר לעמוד בראש הפרויקט. באחת הטיוטות של התוכנית דובר על גירוש 31 מיליון סלבים לסיביר!

את החודשים האחרונים לפני מבצע ברברוסה, מאז חודש מרס, ואת השבועות הראשונים לאחר הפלישה, יש לראות כשלב אחד, משמעותי מאוד, בהסלמה הרעיונית ביחס לאזורי ברית המועצות ותושביהם, ובהתרה המוחלטת של המוסרות המוסריים ביחס לדרך הטיפול באוכלוסייה אזרחית. מקום בולט ובלתי פרופורציונלי ניתן לשאלת היהודים כמקור הבולשביזם. היטלר חזר והעביר מסר זה לעוזריו, לסביבתו ולמנהיגים מחוץ לגרמניה.

חשיבות העניין היהודי הודגש גם מכיוון אחר: בהקשר הניסיונות הקודמים והמתמשכים, שלא מומשו, לפתור את הבעיה היהודית באופן טריטוריאלי מלא (מדגסקר) או חלקי (הפניית יהודים מאוסטריה, מהפרוטקטורט ומגרמניה לגנרלגוברנמן). יש לדעת שאייכמן היה עסוק בהיבטים האחרונים באופן קבוע. עם זאת, לצד הפוטנציה ואף העידוד מראש לרצח המונים, אין בידינו שום אינדיקציה – בתוך התיעוד אדיר הממדים שבידינו – לתכנון של רצח כולל של היהודים: לא לגבי אירופה בכלל, ואף לא לשטחי הכיבוש בברית המועצות בלבד.

4. הפרקטיקה של רצח המוני וגיבוש המטרה להשמדת יהדות ברית המועצות מייד עם כניסת האיינזצגרופן לשטחי ברית המועצות החל הרצח המסיבי של קומוניסטים ובמיוחד של יהודים. הדיווחים הפנימיים על הפעילות בחזית לא הסתירו אלא הדגישו זאת. הפעולות נעשו בתיאום מלא עם הצבא, ואף בסיועו. ברם, כפי שמגלים המחקרים של השנים האחרונות, הנרצחים היהודים בשבועות הראשונים ברציחות המסודרות, סוף יולי 1941 בערך, היו רובם (אם כי לא באופן בלעדי) גברים. יתירה מזו, מייד עם כניסת הגרמנים נערכו במקומות רבים גם פוגרומים – שבהם, כמובן, לא נרצחו רק גברים – על ידי תושבים מקומיים. חלק מהפוגרומים היה ביזמת האיינזצגרופן, חלק ביזמה מקומית, אף כי המפקדים הגרמנים לא מנעו את התרחשותם. לעתים אף הביעו את סיפוקם ממראה עיניהם. היו גם הבדלים בין פעולות הרצח בתחומי האיינזצגרופן השונים. בהקשר זה יש להעיר עוד, כי א"ג D דיווח בהרחבה – ובסיפוק – גם על מעשי הטבח שביצעו הכוחות הרומניים ביזמתם, ללא ספק בעקבות הנחיות שניתנו מטעם השליט הרומני יון אנטונסקו. במיוחד יש לציין בהקשר זה את הטבח האיום ביאסי ב-29 ו-30 ביוני. מלבד כל אלה בוצעו רציחות ומעשי טבח גם בידי יחידות משטרה גרמניות, בעיקר בשטחי מזרח פולין, ובאופן הבולט ביותר בביאליסטוק. מבחינת האווירה הכללית בשטחי הקרבות חשוב לציין, כי לא רק מפקדי הצבא תמכו במעשים, כי אם גם החיילים הגרמנים בשטח. המלחמה הברברית חוללה בהם שינויים מבחינה מנטלית: הם קיבלו בהבנה ובאהדה את מעשי הטבח ההולכים ומתרבים של האוכלוסייה האזרחית, במיוחד של היהודים, ואף נטלו בהם חלק פעיל. תרומה מרכזית להבהרת נושא זה מצויה בספרו של עמר ברטוב צבאו של היטלר (דביר, 1998).

5. הרחבת הרצח השיטתי לנשים וילדים: הפתרון הסופי ליהודי ברית המועצות מסוף יולי עד אוקטובר 1941 ניכרת בדיווחי האיינזצגרופן הרחבה של מעגל הנרצחים היהודים גם לנשים וילדים, כלומר: רצח כולל של הציבור היהודי. ניכרת שיטתיות גוברת בחיסול אזורים ונפות שלמים ולא מקומות מפוזרים. היוצאים מכלל הרצח היו עתה רק קבוצות קטנות למדי של מי שהוגדרו ככשירים לעבודה, והם רוכזו בגטאות. בשלב זה הטיפול ברציחות עבר לידי קציני האס.אס והמשטרה הבכירים, ולא בוצע עוד באופן עצמאי על ידי האיינזצגרופן עצמם.

התפתחויות אלה לא היו מקריות. הן אירעו בהתאם לדגם פעולה שכבר התבסס ברייך השלישי. התקדמות הכוחות הגרמניים בחזית התנהלה בשבועות הראשונים על פי התוכניות. האופטימיות שררה בכול, והניצחון המוחץ נראה בהישג יד. כבר בשבוע הראשון של יולי החלו לדבר במטכ"ל הגרמני על התקופה שלאחר ברברוסה. ב-16 ביולי, בפגישה עם גרינג, לאמרט, רוזנברג וקייטל, הורה היטלר על הגברת מבצעי החיסול בחזית המזרחית. הוא הודיע כי גרמניה לא תיסוג לעולם מהשטחים שנכבשו במזרח, והיא תיצור שם גן עדן. הוא הוסיף ואמר שנתמזל המזל שסטלין הורה על מלחמה פרטיזנית, משום שזה "נותן לנו את ההזדמנות להשמיד כל מי שעוין לנו. מובן שיש להשקיט את השטח העצום הזה במהירות האפשרית; דבר זה יתבצע באופן הטוב ביותר על ידי שייכה כל מי שאפילו מביט עלינו מהצד".

הימלר והיידריך לא חיכו זמן רב לאחר ההתבטאויות האלה. הם הבינו למה מכוון היטלר. תוך שבוע תוגברו הכוחות שתחת פיקודם של קציני האס.אס והמשטרה הבכירים – אריך פון דם באך צלבסקי באזור מרכז ופרידריך יקלן באזור דרום – בבריגדת אס.אס נוספת שמנתה 11,000 איש. עוד 11 גדודים של משטרת הסדר שמנו כ-5,500 איש נשלחו וסופחו אף הם אל שלושת קציני האס.אס והמשטרה הבכירים. בין סוף יולי לאמצע אוגוסט סייר הימלר עצמו

בחזית ועודד אישית את אנשיו בפעולותיהם. מהמידע העולה מתחקירים של מפקדים שונים באיינזצגרופן השונים בבתי המשפט הגרמניים בשנות ה-40, ה-50 וה-60 עולה, כי ה"צו להריגת היהודים" (Judentötungsbefehl), כפי שהם כינו זאת, הגיע למפקדי הא"ג בשבוע השני של אוגוסט, אך לא באותו מועד. ברם, מאמצע אוגוסט היה ברור לכל המעורבים בעניין שמדובר ברצח כמעט טוטאלי. אמנם היו יוצאים מן הכלל, והללו רוכזו בגטאות, סומנו, הוקמו בשבילים יודנראטים, והם הופעלו בעבודות כפייה; אך דבר זה היה זמני, עד לתום המלחמה שנצפה כקרוב.

ההתבטאויות של היטלר באמצע יולי לוו מייד גם בכמה צווים משמעותיים. "צו הפיהרר בדבר האבטחה המשטרית של שטחי המזרח החדשים" נתן להימלר סמכויות מוחלטות בתחום הביטחון. כמו כן הוצא צו שעל פיו מונה רוזנברג לשר לשטחי המזרח, והמינהל האזרחי בשטחים אלה הוכפף למשרדו, ועוד צו להנהגת מינהל אזרחי בשטחי המזרח החדשים, שעל פיו הוקם הרייכסקומיסאריאט הראשון - אוסטלאנד - שכלל את הארצות הבלטיות ואת בילורוסיה. כפי שקרה לא פעם קודם לכן במשטר הנאצי, הצווים הללו, שלפיהם אוחדו סמכויות מינהליות באזור מסוים אך הוציאו אותה עת את הימלר וממלכתו מכפיפות לאותן סמכויות, והולידו אי הבנות.

הרייכסקומיסאריאט לאוסטלאנד, היינריך לוזה, הפיץ בתחילת אוגוסט טיוטה להנחיות לטיפול בשאלה היהודית בשטחים שבסמכותו. אלא שהתברר ממסמך זה, כי לוזה ואנשיו אינם בקיאים בהתפתחויות האחרונות שחלו באופייה של המדיניות הנאצית. הטיוטה הייתה מבוססת על עיקרי המדיניות הנאצית היהודית שהייתה נהוגה בפולין מאז 1939, בהנחה שהרייכסקומיסאריאט אוסטלאנד ידמה לגנרלגוברנמן. כאשר הגיעה הטיוטה לא"ג A, הרימו שם גבות. ראש האס-דה במטה א"ג A התקשר ב-4 באוגוסט 1941 לקרל יגר, מפקד איינזאצקומנדו 3 של א"ג A שהיה מוצב במקום מושבו של לוזה בקובנה, ואמר לו להודיע אישית למומחה לענייני יהודים של לוזה, כי צריך לדון בטיטת המסמך, שכן למשטרת הביטחון יש הוראות הסותרות בחלקן את הטיוטה. המומחה לענייני יהודים שטאלקר פירט ב-6 באוגוסט את חוות דעתו:

הנדון: טיוטה לקביעת הנחיות זמניות לטיפול ביהודים בשטח הרייכסקומיסאריאט אוסטלאנד. האמצעים המוצעים בטיטה להסדרת הבעיה היהודית אינם תואמים את ההוראות שקיבל איינזאצגרופה A של משטרת הביטחון והאס-דה בעניין הטיפול ביהודים באוסטלאנד. גם האפשרויות החדשות שנפתחו במרחב המזרחי לפתרון השאלה היהודית אינם מובאים בחשבון בטיטה.

הרייכסקומיסאריאט שואף בבירור להנהיג באוסטלאנד הסדר זמני הדומה לזה שנוצר בגנרלגוברנמן. אין הוא לוקח בזאת בחשבון מחד גיסא את האופי השונה של המצב שנוצר בעקבות השלכות המערכה במזרח, והוא מתעלם מאידך גיסא מלראות עין בעין את האפשרות ללא תקדים לטיפול בשאלה היהודית במרחב המזרחי. [...]

לבסוף ייאמר באופן מסכם, שבאמצעות הטיפול המוצע בזה של השאלה היהודית יושגו מטרות אלה:

1. טיהור כמעט מוחלט של כל האוסטלאנד מיהודים,
  2. מניעת התרבות היהודים,
  3. האפשרות לניצול קיצוני ביותר של כוח העבודה היהודי,
  4. הקלה משמעותית בשילוחים מרוכזים לשמורה יהודית חוץ-אירופית במועד מאוחר יותר.
- אמצעי חד משמעי זה יוכל להיות מיושם רק על ידי הפעלת כוחות של משטרת הביטחון והסדר.

ככל הנראה מלמדים דברי שטאלקר, כי בשבוע הראשון של אוגוסט 1941 עדיין שרדו כמה מהרעיונות של השבועות הקודמים. הוא מדבר על חיסול הדרגתי של רוב היהודים, על העבדת האחרים ועל מעטים שייזוותרו בשמורות יהודיות. מכל מקום, שטאלקר ביטא בבירור את העובדה שאנשי האיינזצגרופן והעומדים מעליהם היו בשלב הרבה יותר מתקדם מלוזה מבחינת המתרחש בתחום המדיניות כלפי היהודים. אמנם, ההוראות של לוזה ב-13 באוגוסט הופצו כהנחיות זמניות חמישה ימים לאחר מכן; ברם האיינזצגרופן לא התחשב

במסמך זה. יתירה מזו: הם הרחיקו במעשיהם מעבר לרעיונות שהביע שטאלקר במסמך שכתב, מסמך שגם הוא התיישן תוך זמן קצר.

אין בידינו נתונים מדויקים על ההיקף המדויק של כל הרציחות. גם בדיווחים של האינזצגרופן עצמם, שהם מסודרים מאוד, יש כפילויות וחסרים. א"ג A, למשל, דיווח עד אמצע אוקטובר על 118,000 נרצחים יהודים, ועד סוף ינואר 1942 על 229,000. ב-29-30 בספטמבר נרצחו בבאבי יאר 33,771 יהודים, בטענה של תגמול על פיצוץ בניינים של הממשל הצבאי והצבא. הרצח התבצע על ידי זונדרקומנדו 4a של א"ג C, בסיוע כוחות נוספים. גם אם קיימים אי דיוקים כאלה ואחרים ביחס למספרים בסדרי גודל כאלה, הם חסרי משמעות לחלוטין מבחינת מודעות המבצעים למעשיהם: אין ספק שהבינו היטב שהם עוסקים בחיסול שיטתי של כל היהודים שניתן לשים עליהם יד. בסך הכול ניתן לשער, שבעת השלבים הראשונים של הפתרון הסופי ברחבי ברית המועצות – עד סוף 1941 – נרצחו לפחות חצי מיליון יהודים.

6. הרחבת הפתרון הסופי לכל יהודי אירופה

רעיון החיסול הטוטאלי של היהודים התרחב במהרה, תוך כדי יישום הפתרון הסופי של יהודי ברית המועצות. ביולי ראה היטלר את הניצחון על ברית המועצות כמובטח והיה כנראה באופוריה של ניצחון. הוא החל לשגר לסביבתו את מחשבותיו, עדיין לא את החלטותיו, על סדר אירופי חדש, במיוחד בנוגע ליהודים. ב-22 ביולי 1941 הסביר, כי אירופה כולה תרוקן מיהודים, בכל פעם ארץ אחרת, וניבא שהונגריה תהיה האחרונה בשורה זאת. כיצד היה צריך להיעשות הדבר הזה?

התשובה על שאלה זו מצויה בתעודה חשובה מיום 31 ביולי 1941, תעודה אשר הייתה ידועה מאז משפטי נירנברג וצוטטה אינספור פעמים, בדרך כלל כמסמך המעיד על קבלת ההחלטה על פתרון סופי לכל היהודים באירופה. ברם, המחקר של השנים האחרונות מעמיד אותה בהקשרים ברורים יותר ושונים במקצת. מדובר באיגרת הידועה ששלח גרינג להיידריך, ואשר לאמיתו של דבר הייתה מסמך שנוסח על פי הנחיית היידריך אצל אייכמן והונח לחתימה בפני גרינג. לשונה הייתה כדלקמן:

כהשלמת המשימה שכבר הוטלה עליך בצו מ-24 בינואר 1939 (מכתב מינוי להקמת "רשות ארצית מרכזית להגירת יהודים"), לפתור את השאלה היהודית בצורה של הגירה או פינוי, פתרון רצוי שבנסיבות הזמן, הריני מייפה את כוחך בזה לעשות את כל ההכנות הדרושות מן הבחינה הארגונית, העניינית והחומרית, לפתרון כולל של השאלה היהודית בתחום ההשפעה הגרמני באירופה.

במידה והעניין נוגע לתחום סמכותן של רשויות מרכזיות אחרות, יש לשתפן בכך. כן אני מטיל עליך גם להמציא לי בקרוב הצעה כוללת של האמצעים הארגוניים המעשיים והחומריים המוקדמים לשם הביצוע המיועד של הפתרון הסופי של השאלה היהודית.

בתעודה קצרה זאת מופיעים זה לצד זה שני ביטויים: "פתרון כולל" (Gesamtlösung) ו"פתרון סופי" (Endlösung). זו אינה טעות או פליטת קולמוס במסמך שנוסח מראש ובקפידה. לפיכך אין לראותם כמונחים חופפים, כפי שנעשה בדרך כלל בעבר. המונח פתרון כולל מתייחס לשאלת הגירושים (או: "העתקות האוכלוסין") של יהודים מרחבי הרייך, בעיקר ממרכז אירופה, לאזורי המזרח. הוא מהווה המשך למסמכים מינואר 1939 וממרס 1941. גרינג היה האיש מס' 2 בהיררכיה השלטונית ברייך והיה ממונה על "תוכנית ארבע השנים". בין היתר היו בסמכותו גם הלוגיסטיקה של הרכבות וגם סוגיית הגירת היהודים מהרייך. על כן היה זה הוא שצריך היה לאשר להיידריך, מבחינה פורמלית, להיות הסמכות העליונה בטיפול בגירושי היהודים.

מעבר לכך נאמר להיידריך (בעצם לפי נוסח שהוכן אצל היידריך!) להכין הצעה ראשונית לפתרון סופי. זאת בוודאי לא הייתה החלטה או הוראת ביצוע המבטאת החלטה שנתקבלה זה מכבר. אבל הייתה זאת כנראה הנחיה להתחיל לברר את מה שבראונינג כינה "תוכנית אפשרית" (feasibility study). תוכנית אפשרית זאת מקושרת במסמך זה כהמשך רעיוני לפתרון הכולל – כלומר, גירוש כל יהודי אירופה למזרח – המזרח שבו משמידים באותה עת כמעט את כל היהודים.

מכל מקום, עובדה היא שבמהלך המחצית השנייה של אוגוסט ותחילת ספטמבר 1941 כבר נשמעו אצל אנשים שונים בדרגים נמוכים של מנגנוני הביטחון הגרמניים במקומות שונים ברחבי אירופה (צרפת, הולנד, פולין), דיבורים על הפתרון הסופי של שאלת היהודים באירופה הנמצא בהכנה בברלין. רולף-היינץ הפנר, ראש שלוחת האס-דה וראש מרכז ההגירה בפוזנן, שאל את אייכמן ב-3 בספטמבר: "האם המטרה היא לאפשר להם צורת חיים מסוימת לאורך זמן, או האם הם יחוסלו לחלוטין?" אייכמן עצמו, כשנשאל בשבוע השני של ספטמבר על ידי מקבילו במשרד החוץ, רדמאכר, בדבר האפשרות של שילוח יהודי סרביה ל"מזרח" (רוסיה או הגנרלגוברנמן), ענה, כי הדבר "בלתי אפשרי": "אייכמן מציע לירות בהם", מסר רדמאכר ב-13 בספטמבר.

מכל עבר נשמעו ביטויים בוטים בדבר האפשרות, הסבירות והרצון לרצח רב היקף של היהודים, גם בלי שהושמעה על כך כל הצהרה רשמית חד משמעית מצד היטלר עצמו. ראווה לציון מיוחד העובדה, שבשבוע השני של ספטמבר תלתה "מינהלת התעמולה הכלל ארצית" של המפלגה הנאצית בכל רחבי הרייך כרזות עם "אמרת השבוע" (Wochenspruch), ובה נבואתו הידועה של היטלר מיום 30 בינואר 1939 שהובאה כבר לעיל.

הסלמה משמעותית החלה באמצע ספטמבר 1941. ייתכן שהדבר קרה, אף שאין זה ברור באופן חד משמעי, בעקבות הוראת סטלין באוגוסט, שבוצעה מייד ובאכזריות, לגרש את כל הגרמנים באזור הוולגה. מדובר היה בכ-600,000 רוסים ממוצא גרמני שהתיישבו שם במאה ה-18, אשר גורשו למערב סיביר ולצפון קזחסטן. המקרה הזה יצר מצב פסיכולוגי להסלמת המאבק עד חורמה נגד הבולשביזם היהודי. היטלר, מכל מקום, דן אז לראשונה באופן מפורט עם כמה מנהיגים נאציים בדרגי הביניים על "יישוב היהודים במזרח" מייד, ולא לאחר סיום המלחמה כפי שנהג להתבטא קודם. נראה שהדבר לא היה מקרי. היטלר צפה שהמלחמה תסתיים באוקטובר לערך, ולפיכך הטיפול "שלאחר המלחמה" ביהודים תוכנן למועד זה של הסתיו. משהתברר כי המלחמה תימשך קצת יותר זמן (ההערכה הייתה עתה שהיא תסתיים עד סוף 1941), החליט לא לחכות עוד בעניין מהותי כל כך. הימלר לא התמהמה והתחיל לבצע מייד הכנות למימוש חזונו, על ידי פינוי יהודי גרמניה והפרוטקטורט לגטו לודז' שבמחוז הוורטגאו שסופח מפולין. מכתבו של הימלר מה-18 בספטמבר לאס-אס-גרופנפירר גרייזר (מושל הוורטגאו) בעניין זה אינו מסתיר זאת. הוא נפתח במלים: "רצונו של הפיהרר הוא" (Der Führer wünscht). באוקטובר, בעקבות כיבוש קייב והצלחות צבאיות נוספות שפתחו, כביכול, את הדרך למוסקבה ולניצחון, התחיל מימוש התוכניות הללו. הגירת יהודים מגרמניה נאסרה לחלוטין, והתחיל גירוש יהודי גרמניה מזרחה. חמש רכבות גירוש שיצאו בנובמבר הגיעו לקובנה, שם נרצחו המגורשים ב"פורט התשיעי" עם בואם, בין 25 ל-29 בנובמבר. 1,000 יהודים גרמנים אחרים נרצחו ביחד עם 14,000 יהודים לטבים בגטו ריגה ב-30 בנובמבר. החלו גם ההכנות להקמת גטו טרזינשטט כמקום ריכוז לצורך גירוש הלאה. יתירה מזו; באותה עת נבחרו האתרים להקמת מחנות חלמנו ובלז'ץ, התחילו הניסויים בהמתה בגז באושוויץ, ותוכנו מכשירי המתה בגז למחנות בריגה, במוגילב ובסוביבור. בסתיו 1941 הוגבר גם הלחץ מצד אודילו גלובוצ'ניק, מפקד האס.אס והמשטרה במחוז לובלין, לרצוח את יהודי לובלין ואת יהודי פולין בכלל. בשבוע הראשון של דצמבר התחילו רציחות קבועות במכוניות גז.

ב-15 בנובמבר 1941 נפגש אלפרד רוזנברג לישיבה בת ארבע שעות עם הימלר. שלושה ימים לאחר מכן, ב-18 בנובמבר, ערך רוזנברג מסיבת עיתונאים עם ראשי העיתונות הגרמנית לצורך דיווח חסוי, ובה נשמעו הדים משיחתו עם הימלר. רוזנברג הדגיש שאל לעיתונאים למסור פרטים על המרחש במזרח, אך עליהם להבין את הרקע לצורך דיווח כללי נכון. בעניין השאלה היהודית אמר:

בעת ובעונה אחת מיועד שטח זה במזרח לפתור שאלה העומדת בפני עמי אירופה; זו השאלה היהודית. במזרח חיים עדיין כשישה מיליוני יהודים, ושאלה זאת יכולה להיפתר בדרך של מחיקה ביולוגית של כל יהדות אירופה. השאלה היהודית תיפתר למען גרמניה רק כאשר היהודי האחרון יעזוב את שטחה של גרמניה, ולמען אירופה – כאשר לא יחיה עוד יהודי אחד ביבשת האירופית עד לאורל. זו המשימה שהטיל עלינו הגורל... צריך לגרשם אל מעבר [הרי] אורל או למחוק אותם בדרך אחרת כלשהי [...].

אתם יכולים לדמות לעצמכם שיישום צעדים אלה יכול להיעשות רק על ידי אנשים הרואים בשאלה מטלה היסטורית, כאלה הפועלים לא מתוך שנאה אישית, אלא מתוך מבט פוליטי והיסטורי בוגר זה.

אלו הם דברים בעלי משמעות מרכזית. הם מדברים במפורש על "מחיקה ביולוגית של כל יהדות אירופה". אמנם, אפשרות של דחיקת חלק מהיהודים אל מעבר להרי אורל עוד מוזכרת, אך היא, כמובן, לא הייתה אופציה אפשרית בתנאים שהיו קיימים אז, ואשר לא יגיעו עוד. לעומת זאת, האופציה העיקרית של רצח כבר התבצעה הלכה למעשה במלוא העוצמה. רוזנברג דיבר על "המטלה ההיסטורית" ועל המחויבות האידיאולוגית של העוסקים בה. מינוח זה, אותו שמע בוודאי מהימלר, אינו מתקשר רק לנבואה הידועה של היטלר מינואר 1939, אלא גם לדברים מלאי הלהט האידיאולוגי שיאמר הימלר כשנתיים יותר מאוחר, ב-4 באוקטובר 1943, בנאומו הידוע בפוזנן, בפני קציני האס-אס הבכירים: אני רוצה, בגילוי לב מלא, להעלות בפניכם פרק קשה במיוחד. [...] אני מתכוון עתה לפיני היהודים, להשמדת העם היהודי. זה שייך לאותם הדברים שאומרים אותם בקלות. "העם היהודי יושמד" אומר כל חבר מפלגה, "ברור הוא, כתוב במצע שלנו, סילוק היהודים, השמדה, וזאת אנו עושים". ואז באים הם כולם, שמונים מיליון הגרמנים "הישרים", ולכל אחד מהם היהודי ההגון שלו. הרי מובן מאליו, האחרים הנם חזירים, אבל אותו [שלן] האחד, הוא יהודי מצוין. מכל אלה המדברים כך, איש לא ראה במו עיניו ולא עמד בכך. רובכם יודעים מהי המשמעות, כאשר 100 גוויות מוטלות ביחד, כאשר מוטלות 500 או 1,000. להחזיק מעמד בכך, ועם זאת, פרט ליוצאים מן הכלל שבחולשה אנושית – להיוותר הגונים, זהו הדבר שחישל אותנו. זהו דף מפואר בהיסטוריה שלנו, שמעולם לא נרשם ולא יירשם [...]. יש לנו הזכות המוסרית וכן החובה כלפי עמנו לחסל את העם שרצה לחסל אותנו. אולם, אין לנו הזכות להעשיר את עצמנו ולו בפרווה אחת, בשעון אחד, במארק אחד, בסיגריה אחת. כיוון שאנחנו משמידים חיידק, אין אנחנו רוצים בסוף לחלות מחיידק זה ולמות. [...] בסך הכול אנו רשאים לומר, שמתוך אהבה לעמנו מילאנו את התפקיד הקשה הזה ולא נגרם שום נזק בכך לפנימיותנו, לנפשנו ולאופיינו.

בסוף נובמבר השמיע היטלר בעצמו הצהרה בנדון בפני אישיות חיצונית: המופתי חאג' אמין אל חוסייני, שעמו נפגש ב-28 בחודש. היטלר אמר, כי

היסודות של המאבק הקשה שהוא מנהל ברורים. הוא מנהל מאבק חסר פשרות נגד היהודים. לכך שייך המאבק נגד הבית היהודי בפלשתינה, משום שהיהודים רוצים ליצור באמצעותנו מרכז מדיני למעשיהם ההרסניים בארצות האחרות. [...] הוחלט לפתור את השאלה היהודית צעד אחר צעד ולהפנות דרישה דומה גם לעמים האחרים, כולל הלא-אירופיים.

7. ועידת ואנזה

פגישת העבודה (Dienstbesprechung) אשר זכתה במרוצת השנים לכינוי ועידת ואנזה על שם המקום שבו התקיימה, כונסה ב-20 בינואר 1942 לאחר שנדחתה פעם אחת בשל ההפצה היפנית על הצי האמריקני בפרל הרבור ב-7 בדצמבר 1941 והכרזת המלחמה הגרמנית על ארצות הברית בעקבותיה. ההזמנות להתכנסות זאת נשלחו בסוף נובמבר 1941 לצורך כינוס המשתתפים ב-9 בדצמבר. כריסטיאן גרלאך, במאמרו המתפרסם בגיליון הזה, טוען כי המטרה הראשונה של התכנסות זאת הייתה לדון בגירוש יהודי גרמניה ובגורלם. רק לאחר ההחלטה הרשמית של היטלר על פתרון סופי לכלל יהודי אירופה אשר נתקבלה, לדעתו של גרלאך, ב-12 בדצמבר 1941, שונתה מטרת ההתכנסות. בנאום בפני גאולייטרים (מנהיגי מחוזות מפלגתיים) באותו תאריך, הכריז היטלר – לפי מה שרשם גבלס ביומנו:

ביחס לבעיית היהודים הפיהרר נחוש בדעתו לנקות את השולחן. הוא הזהיר את היהודים כי אם יביאו למלחמה עולמית נוספת, הדבר יוביל להשמדתם. לא היו אלו מלים בעלמא. עתה הגיעה מלחמת העולם. חיסול היהודים הוא ההשלכה המתבקשת. איננו יכולים להיות סנטימנטלים בעניין זה. אין זה מענייננו לחוש אהדה כלפי היהודים. את אהדתנו עלינו להפנות לעמנו הגרמני. אם העם הגרמני צריך להקריב 160,000 קורבנות על מזבח מערכה נוספת במזרח, הרי האחראים לעימות דמים זה יצטרכו לשלם על כך בחייהם.

גרלאך ביקש לאשש את טיעונו בעזרת תיעוד והסברים נסיבתיים נוספים. בראונינג מערער על תפיסתו של גרלאך (ראה מאמרו בגיליון הזה). אכן, נאומו של היטלר בפני הגאולייטרים הוא עניין בולט, וכן היה ריכוז של פעילות יישומית במהלך חודש דצמבר, כפי שהראה גרלאך. ברם, לא דובר כאן בהחלטה עקרונית אלא דווקא בהודעה, שהתוכניות לחיסול כלל יהודי אירופה לא יתעכבו או ישונו בשל המצב החדש שנוצר עם כניסת ארצות הברית למלחמה, ועם מתקפת הנגד הסובייטית שהחלה באותם ימים.

ועידת ואנזה זומנה אפוא מלכתחילה לצורך ארגון פעילות הגירושים בכל אירופה, שעתידה הייתה להתחיל באביב 1942, כפי שהיטלר צפה כבר בסתיו 1941. בוועידה ניסו להתמודד עם מכשולים צפויים אפשריים, אך דברים אלה עמדו על הפרק עוד במועד המקורי שיועד להתכנסות הזאת. בוועידה עצמה אכן דובר על "להרוג ולחסל ולהשמיד" (Töten und Eliminieren und Vernichten), כפי שהעיד אייכמן בירושלים, אף שדברים אלה לא נרשמו בפרוטוקול הרשמי. אך גם בה לא הוצגה תוכנית מפורטת בפני הנוכחים. עניין זה היה בידי של אייכמן, ונעשה בגיבוי של היידריך.

בסופו של דבר, מאביב 1942 הופעלו השלבים האחרונים של תוכניות ההשמדה. יהודי גרמניה גורשו באפריל, ואת יהודי פולין ויהודי מערב אירופה החלו לחסל בקיץ 1942. במקביל לכך הופעל לחץ גם על הארצות בעלות הברית והגרורות, ועם כל כיבוש נוסף יושמה התוכנית על פי האמצעים והאפשרויות באותו הרגע ובאותו מקום, כשהאחראי העיקרי לתכנון ותיאום הדברים הוא אייכמן. כפי שצפה היטלר עוד ביולי 1941, האחרונה בתור הייתה הונגריה, שהגרמנים פלשו אליה במרס 1944.

ג. סיכום: הבנת דרכי התגבשות הפתרון הסופי והשלכותיה

ממועד פרוץ המלחמה עם רוסיה והצטרפות ארצות הברית למלחמה החלה להתחולל תמורה יסודית בטיפול בבעיה היהודית. תמורה זאת לא התרחשה מהיום למחר אלא בהדרגה, והגיעה לנקודת השיא שלה רק בתחילת שנת 1942. [...] הצו של היטלר לחסל את כל הקומיסארים ופעילי המפלגה הקומוניסטית, שניתן בתחילת המלחמה נגד ברית המועצות, מסמן שלב חדש בברוטאליזציה של המלחמה. היטלר האמין, כי מול ברית המועצות אין להביא בחשבון שום שיקול של התחשבות, כפי שנהגו המעצמות המכירות באמנת ז'נבה והסדר האג למלחמה ביבשה. פקודת קומיסארים זו הוחלה על ידי הימלר והיידריך על כל היהודים הרוסים, משום שראו בהם, בשל האידיאולוגיה הנ"ל, את נושאי השקפת העולם הקומוניסטית. השמדת יהדות רוסיה בוצעה באמצעות רציחות המונים, משימה שהוטלה על מה שנקרא האיינזצגרופן של משטרת הביטחון. [...] הגל השני של החרפה אירע לאחר הצטרפות ארצות הברית למלחמה. [...] אני משוכנע כי בתקופת זמן זו, לאחר תחילת המלחמה עם ארצות הברית, נפלה ההחלטה של היטלר בדבר ההשמדה הביולוגית של כל יהדות אירופה. הבהרה לגבי הקשרים אלה יכולים לתת לפי דעתי רק חוות דעתם של אייכמן או מילר (מפקד הגסטאפו), אם (אוסוואלד) פול (מפקד המשד הראשי למשק ולמינהל של האס-אס) אינו יודע את הקשרים בדיוק.

במלים אלה תיאר עוזרו של אייכמן דיטר ויסליצני בכלאו בברטיסלבה ב-1946 את מהלך ההתפתחויות בשנת 1941, תוך שהוא מבסס את הדברים על הרקע האידיאולוגי הנאצי המעוגן באנטישמיות. האווירה שבה פעל הייתה של "הצגת דברים מיסטית-רליגיוזית" בדבר

סכנת היהודים הנטועה ב"דת הגזע", "עניין שניתן להשוותו רק לתופעות דומות מימי הביניים, בדומה למאניית המכשפות". כל אלה דברי ויסליצני.

בתחילה לא התייחסו ברצינות מרובה במחקר לתיאור הזה, משום הסיבות שמניתי בראשו של מאמר זה. ברם, במרוצת יותר מ-50 שנות מחקר, במיוחד ברבע המאה האחרון, התברר כי דברי ויסליצני משקפים את מהלך ההתפתחויות ביסודם גם אם לא בכל פרטיהם. ויסליצני אף מדגיש, כשם שראינו, את מעורבותו העמוקה של אייכמן במהלך הדברים, כאיש הביצוע מלא הלהט בתוך חבורה אידיאולוגית המונחית על ידי הימלר והיידריך. הללו פעלו במסגרת פרמטרים שקבע היטלר, בניסיון לפענח את תשדורותיו ולתת להן צורה. הם, והאנשים הרבים בשטח שללא נכונותם לבצע את העבודה השחורה לא היו הדברים אפשריים, "עבדו לקראת הפיהרר".

דומה כי עלינו להבין את דרך ההתגבשות של הפתרון הסופי כתהליך מתגלגל ששאיפה מוקדמת כמוסה ועמומה עומדת ביסודו - להיפטר מהיהודים באופן מוחלט, גם אם הדברים לא פורטו תמיד. הבנה זו היא שמחייבת לברר מחדש ולהציב באופן מחודש סוגיות אשר נחשבו כבר כפתורות או שקיים היה לגביהן קונסנזוס.

א. סוגיה ראשונה היא, כמובן, סוגיית ייחודיותה של השואה, שהפתרון הסופי עומד במרכזה. בשנות ה-80 וראשית שנות ה-90, יחד עם המגמה הפונקציונליסטית, גברה הנטייה המשווה בין השואה לבין מקרים אחרים של רציחות המוניות במאה ה-20. לנטייה זאת היו שותפים חוקרים שונים: ארנסט נולטה וחוקרים נוספים בגרמניה שביקשו לתאר את השואה כתגובה ותולדה של הרציחות הסטליניסטיות; חוקרים אמריקנים שביקשו, לאור סדר היום האמריקני של רב תרבותיות וחיכוכים על רקע אתני, למקם את השואה בין "אתנוסיידים" אחרים; וכן פוסט ציונים בישראל בשנות ה-90, שביקשו להיאבק בציוניזציה-כביכול של השואה. ברם, המגמה המחקרית ההיסטורית שתוארה כאן מגיעה למסקנות שונות לחלוטין. ודוק: הרוב המכריע של החוקרים אינם ישראלים, ואף אינם נוצרים דתיים האמונים על תפיסה מטא-היסטורית בדבר ייחודו של עם ישראל וגורלו, אלא חילונים לגמרי. על סמך ממצאיהם האמפיריים הם קובעים, כי היה קיים יחס אובססיבי מיוחד ל"יהדות העולמית" (Das Weltjudentum), מושג שאין לו אח ורע ביחס לקבוצות אחרות שנרדפו על ידי הנאצים: צוענים, סלבים, הומוסקסואלים או בעלי מום. רצח היהודים, כפי שהתפתח - בשטיתיות שלו, בעומדים מאחוריו, בהתלהבות הרבה והנחישות האידיאולוגית שליוו את ביצועו - היה שונה מרצח העם הארמני, מהג'נוסייד הקמפוצ'יאני, מהג'נוסייד הפוגרומי ברוואנדה או מהטיהור האתני ביוגוסלביה - גם אם היו איומים כולם. בראונינג מתאר זאת כך: המדיניות הרצחנית הגרמנית עברה בשנים 1939 - 1941 שלושה שלבים: מהתנשאות גזענית לטיהור אתני (שבה נכללו לצד יהודים גם אינטליגנציה פולנית, למשל), מטיהור אתני לג'נוסייד (של גברים יהודים, צוענים ופעילים קומוניסטים לעשרות אלפיהם), ומג'נוסייד לשואה (Holocaust - רצח מכוון של כלל היהודים באירופה, גברים, נשים וטף).

הייחוד בשואה מצוי, לדעת גישה זאת, דווקא בדרך המיוחדת של תהליך היווצרות הפתרון הסופי. השותפות הנרחבת והנכונות העמוקה לביצוע הם המפתח לכך. לא הוראה של היטלר למכונה בירוקרטית כלשהי לבצע את הדברים כלפי קבוצה שנבחרה על ידו מסיבות מניפולטיביות, אלא אינטראקציה בין "למעלה" לבין "למטה", אינטראקציה שסייעה גם להיטלר עצמו לממש את מה שהגה בתחילה רק במעורפל. ולכן, הדוגמה הידועה המובאת בפולמוסים על ייחודיות השואה בידי האוניברסליסטים נגד ייחודיות זאת - הטענה כי ניתן היה להחליט גם על "רוכבי האופניים" כיעד לרצח, חייבת להידחות לנוכח מסקנות המחקר ההיסטורי הזה.

כיצד להסביר את ההתמקדות הזאת ביהודים? הקביעה הפשטנית הישנה הרואה את הסיבה באנטישמיות כתופעה היסטורית ארוכת טווח, סתם כך, אינה מסוגלת להסביר את התרחשות השואה בימי הרייך השלישי דווקא, וודאי שלא את דרך ההתפתחות המתוארת לעיל של התגבשות הרצח. אף לגישתו של גולדהגן, שצבע במחי יד אחת את כל התרבות הפוליטית והחברתית של גרמניה במאה ה-19 וראשית המאה ה-20 ברצון מוחלט של כלל העם הגרמני להיפטר מהיהודים, אין בסיס בנתונים ההיסטוריים. עם זאת, הייתה אנטישמיות נפוצה ובעלת גוונים שונים, ובהדרגתו של היטלר, שגם האמין בכך, היא הפכה

למנוף לגאולת גרמניה, כהגדרתו של שאול פרידלנדר - "אנטישמיות גואלת". לחקירת תופעה זו, של צמיחת מנטליות ואווירה כה תומכות לנידוי היהודים ולרציחתם מוקדש מאמץ מחקרי עצום בשנים האחרונות בגרמניה. נבדקים מגזרים וקבוצות שונים, נבדקת תקופת ויימאר, ונבדקות תולדות חייהם של אישים מדרגים שונים, לאו דווקא הבכירים שבשלטון הנאצי. הממצאים סותרים עוד גישה אחרת, שהייתה לה אחיזה מסוימת בשנות ה-80, כאילו האנטישמיות מילאה רק תפקיד רקע מזערי בעליית הנאצים לשלטון; אין ספק, שהיא עמדה בלב לבה של התפיסה הנאצית. בכלל, הממצאים, ובמיוחד הביוגרפיות המטפלות בתקופה שלפני עליית הנאצים, בימי הרייך השלישי, וגם בקריירות שלאחר 1945, מלמדים על הטרנספורמציה שעברו רבים באוניברסיטאות, בצבא ובמקומות אחרים עוד קודם עליית היטלר לשלטון, לכיוון האנטי דמוקרטי והאנטישמי. הם מלמדים איזה כר פורה היה קיים מלכתחילה לתמיכה פעילה במגמות שהציב הנאציזם כפטריוטיות.

ב. סוגיה שנייה: אם כך פני הדברים, ממילא נופלים ההסברים של הנאציזם והפתרון הסופי המבוססים על התיאוריה הטוטליטרית הישנה. מהיבט זה מדהים לגלות את הפער בין המחקר ההיסטורי העכשווי, אשר בספר אחר ספר דוחה את ההיפותזות שהעלתה בזמנה חנה ארנדט בספרה איימן בירושלים שיצא ב-1963 (מהדורה עברית, תל-אביב, בבל 2000), לבין העדנה שיש לארנדט בשנים האחרונות בקרב סוציולוגים, הוגים פוליטיים וקולנוענים שאינם בקיאים בחומר ההיסטורי אלא במעט. עניין זה בלט, למשל, בסרט הספציאליסט שיצא לאקרנים לפני שנתיים, והתבסס על התיאוריה של ארנדט בדבר "הבנאליות של הרוע" ועל צילומי משפט איימן תוך אימוץ עמדתו של איימן במשפטו כמשקפת את פעולתו בזמן אמת. בעקבות הסרט התפרסמו בעיתונות הישראלית לא מעט ביקורות נלהבות התומכות בגישתה.

ג. סוגיה שלישית המחייבת התייחסות היא היקף הפתרון הסופי. כאן מצוי פער בין האמירות העקרוניות, האידיאולוגיות, על המלחמה ב"יהדות" או "ביהדות העולמית", כלומר, מושגים חסרי גבולות, לבין התייעוד המתייחס להיבט האופרטיבי. בהיבט אחרון זה נאמר בהתמדה - אירופה. רשימת הארצות - הכבושות ואלה שעדיין לא נכבשו - שאוכלוסייתן היהודית מועמדת להיכלל בפתרון הסופי לפי פרוטוקול ועידת ואנזה, מדגישה עניין זה לפרטיו: "תורכיה (החלק האירופי)", למשל. האם פירוש הדבר, שהיהודים מחוץ לאירופה לא היו נכללים ברצח במקרה של ניצחון גרמני, למשל בהבקעה דרך הרי הקווקז וצפון אפריקה לעבר ארץ ישראל? כבכל מקרה היסטורי אין אפשרות לענות על כך באופן ודאי. הדברים לא קרו. אבל דרך הצמיחה של הפתרון הסופי בצורה של מעגלים הולכים ומתרחבים מצביעה על תרחיש בעל היגיון פנימי, שהפתרון לא היה נעצר בגבולות אירופה. יתירה מזו, התבטאויות ספורדיות מלמדות כי הדינמיקה לכיוון הרחבה נוספת כבר הייתה בנמצא. בשיחתו עם המופתי אמר היטלר, כי הוא מנהל מאבק חסר פשרות נגד היהודים. איש הקונסוליה הגרמנית בטריפולי שבלוב כתב ב-12 במאי 1942 בעניין בעיית היהודים בלוב, כי "אין ספק כי בבוא הזמן תוסדר הבעיה היהודית גם בטריפוליטניה". אך אלה רמיזות, לא עובדות.

ד. סוגיה רביעית היא זו של היודנראטים. בעקבות ספריהם של הילברג וארנדט ועל רקע הגישה האינטנציונליסטית השלטת בזמנה, נתפסו היודנראטים כחוליה אדמיניסטרטיבית הכרחית בתכנון הפתרון הסופי. אבל כיום ברור, שתופעת היודנראטים צמחה לפני שהתגבש הפתרון הסופי; שהיא לא הייתה כוללת; שלא כל השלטון הגרמני אלא רק חלקים ממנו היו מעוניינים בהקמתם; ושחלק ניכר מהרציחות, בוודאי בברית המועצות, בוצעו לפני הקמת היודנראטים או בלעדי השימוש בהם. יש, אם כן, להעריך באופן שונה את עצם מקומם ותפקידם של היודנראטים במערך המדיניות האנטי יהודית, ובעקבות כך את שיפוט השיקולים שהניעו יהודים להצטרף לגופים אלה.

ה. סוגיה חמישית עניינה פעולות ההצלה וסיכוייהן. כיוון שעמידה על סכנת ההשמדה הייתה ללא ספק תוצאה של ההשמדה עצמה, הרי העדר התכנון מראש ואופן התגבשות הרצח הכולל מחייבות פריודיזציה שונה, שלא לומר הערכה שונה, של התנהגות יהודים ומדינות לנוכח ההצלה. מחד גיסא אין לדבר על עיוורון יהודי גרמניה באי יציאה מוקדמת מגרמניה, וכשולן הנהגת היישוב בארץ ישראל ומדינות אחרות בשנות ה-30 בקריאת המפה. מאידך גיסא יש להביא בחשבון, כי המחקר האחרון, בעיקר זה של החוקר האמריקאי ריצ'רד

ברייטמן, שחקר את המידע שהיה בידי בעלות הברית המערביות על יסוד פיצוח צפנים של תשדורות משטרת הסדר הגרמנית, מראה כי עבר פחות זמן ממה שחשבו בעבר בין תחילת הרציחות לבין דליפת המידע על כך. כבר בסתיו 1941 היה מידע לא מבוטל על הרציחות בברית המועצות. אמנם, המעקב אחר התרחבות מעגלי הרצח הייתה בעייתית. חדירת מלוא המשמעות של "מאניית המכשפות" הנאצית לתודעה הייתה תהליך שארך זמן. גם היו מי שלא נענו לאתגר מסיבות אלו ואחרות. אך יש לבדוק זאת באחריות, תוך התייחסות למצב הדברים האמיתי בשטח.

כללו של דבר, המחקר על הפתרון הסופי של שאלת היהודים עבר התפתחויות דרמטיות במשך חמישה עשורים. בניגוד לסברה כי כבר ידוע לנו הכול, דווקא נושא זה הוא החם ביותר בחקר השואה, ומדי שבועות וחודשים אחדים מתפרסמים בעניין זה מחקרים חדשים לרוב. רק מעט מכך הגיע עד כה לציבור הרחב; חשוב שנדע על כך.

הספרות אליה מתייחס המאמר:

- ש' אהרונוסון, "ישראל קסטנר, OSS, ו'תיאוריית ראש החץ' בנירנברג", בתוך: ד' גוטוויין ומ' מאוטנר (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 305-338
 י' ארד, תולדות השואה: ברית המועצות [יד ושם, בדפוס]
 ד' בנקי, "מודרניזציה והרציונליזציה של ההשמדה", יד ושם – קובץ מחקרים כ"ד (תשנ"ה), עמ' 79-96
 ע' ברטוב, צבאו של היטלר, תל-אביב 1998
 ד"י גולדהגן, תליינים מרצון בשירות היטלר, תל-אביב 1998
 י"ת גרוס, ידוואבנה [הוצאת יד ושם, בדפוס]
 ד' דינר, "רציונליזציה ושיטה: על ניסיון למתן הסבר חדש ל'פתרון הסופי'", יד ושם – קובץ מחקרים כ"ד (תשנ"ה), עמ' 55-78
 א' הרברט (עורך), מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945. מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, ירושלים תשס"א
 ד' זילברקלנג, "הם לא היו פקידי רצח אלמונים", יד ושם – קובץ מחקרים כ"ט (תשס"א), עמ' 315-328
 ב' מוזיאל, "לידתו של 'מבצע ריינהרד': תהליך קבלת ההחלטות בדבר רצח יהודי הגנרלגוברנמן", יד ושם – קובץ מחקרים כ"ח (תש"ס), עמ' 93-126
 ש' קרקובסקי, כפר נידח באירופה: חלמנו (קולמהוף) – מחנה ההשמדה הנאצי הראשון, ירושלים תשס"א

G. Aly, Endlösung, Frankfurt am Main 1995

G. Aly and S.Heim, Vordenker der Vernichtung, Frankfurt am Main 1991

D. Bankier (ed.), Probing the Depths of German Antisemitism. German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941, Jerusalem 2000

O. Bartov, "Operation Barbarossa and the Origins of the Final Solution", in: D. Cesarani (ed.), The Final Solution: Origins and Implementation, London and New York 1994, pp. 119-136

Z. Bauman, Modernity and the Holocaust, Ithaca 1989

R. Breitman, Official Secrets, New York 1999

C. R. Browning, Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland, New York 1992

- C. Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*, Cambridge 2000
- M. Burleigh, "A 'political economy' of the Final Solution? Reflections on modernity, historians and the Holocaust", in: M. Burleigh, *Ethics and Extermination. Reflections on Nazi Genocide*, Cambridge 1997, pp.169-182
- G. Fleming, *Hitler und die Endlösung. 'Es ist des Führers Wunsch...'*, Wiesbaden 1982
- C. Gerlach, "Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden", *WerkstattGeschichte* 18 (1997), pp. 7-44
- C. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland, 1941 bis 1944*, Hamburg 1999
- C. Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburg 1998
- E. Jaeckel, "The Holocaust: Where We Are, Where We Need to Go", in: M. Berenbaum and A. Peck (eds.), *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*, Bloomington and Indianapolis 1998, pp. 27-28
- I. Kershaw, *Hitler. 1889-1936: Hubris*, London 1998
- I. Kershaw, *Hitler. 1936-1945: Nemesis*, London 2000
- P. Klein (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, Berlin 1997
- K. Kwiet, "Rassenpolitik und Völkermord", in: W. Benz, H. Graml and H. Weiss (eds.), *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, Klett-Cotta 1997, pp. 50-65
- P. Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München and Zürich 1998
- D. Michman, "Euphoria of Victory as the Clue: Situating Christopher Browning on the Map of Research on the Final Solution", in: P. Hayes (ed.), *Lessons and Legacies* 6 [forthcoming, 2003]
- R. Ogorreck, *Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*, Berlin 1996
- K. Pätzold and E. Schwarz, *Tagesordnung: Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942*, Berlin 1992
- G. Paul and K.-M. Mallman (eds.), *Die Gestapo – Mythos und Realität*, Darmstadt 1996
- D. Peukert, "The Genesis of the 'Final Solution' from the Spirit of Science", in: D. Crew (ed.), *Nazism and German Society 1933-1945*, London 1994, pp. 274 sq.
- K. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy Toward German Jews 1933-1939*, Urbana and Chicago 1970 (Reprint: 1990)
- H. Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen*, Frankfurt am Main 1995
- C. Streit, "Wehrmacht, Einsatzgruppen, Soviet POWs and Anti-Bolshevism in the Emergence of the Final Solution", in: D. Cesarani (ed.), *The Final Solution: Origins and Implementation*, pp. 103-118
- G.L. Weinberg, *Germany's War for World Conquest and the Extermination of the Jews*, Washinton. D.C. 1995
- M. Wildt, "Radikalisierung und Selbstradikalisierung 1939. Die Geburt des Reichssicherheitshauptamtes aus dem Geist des völkischen Massenmords", in: G. Paul and K.-M. Mallmann (eds.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*, Darmstadt 2000, pp. 11-41

P. Witte, "Zwei Entscheidungen in der 'Endlösung der Judenfrage': Deportationen nach Lodz und Vernichtung in Chelmno", Theresienstädter Studien und Dokumente 1995, Prague 1995, pp. 38-68

מקור: בשביל הזיכרון, 42 יד ושם 2001, ע"מ 4-21.